

УДК 903.1.470.571.190.94(477)

ФЕДУНКІВ З.Б.

**Локалізація замку і міських укріплень
м. Калуш XVI–XVIII ст. за історичними та
картографічними матеріалами**

У статті на основі порівняльного аналізу історичних джерел і графоаналітичного аналізу картографічних матеріалів розглядаються особливості середньовічної розпланувальної структури та місцезнаходження архітектурних домінат у контексті питання локалізації втрачених оборонних об'єктів (замку й міських укріплень XVI–XVIII ст.) м. Калуш Івано-Франківської обл.

Ключові слова: Калуш, міські укріплення, замок (старостинська резиденція), локалізація, вали, церква, костьол.

На відміну від історичних містечок Галицької землі Руського воєводства з візуально помітною містобудівною спадщиною, слідів укріплень Калуської міської фортеці та її складової частини – замку до нашого часу не збереглося. Інформація про середньовічні мілітарні споруди Калуша тривалий час зберігалася у розпланувальній структурі середмістя, назвах вулиць, історичних і картографічних джерелах. Використана нами методика ідентифікації об'єкта дослідження з прив'язкою оборонних споруд до сучасної вуличної мережі базується на аналізі та синтезі історичних, картографічних, топографічних й іконографічних джерел.

Дослідження військово-інженерних споруд міста Калуша розпочалося в середині XIX ст. Перші архівні відомості про них опубліковані в 1845 р. у праці «Starozytna Polska pod względem historycznym» істориками М. Балінським і Т. Ліпінським. Робота містить витяги про місто й оборонні споруди з люстрацій Калуського староства 1661 р. й 1765 р. та інвентаря 1771 р. [14]. Дискусійні версії щодо датування диплому про надання Калушу міського статусу-

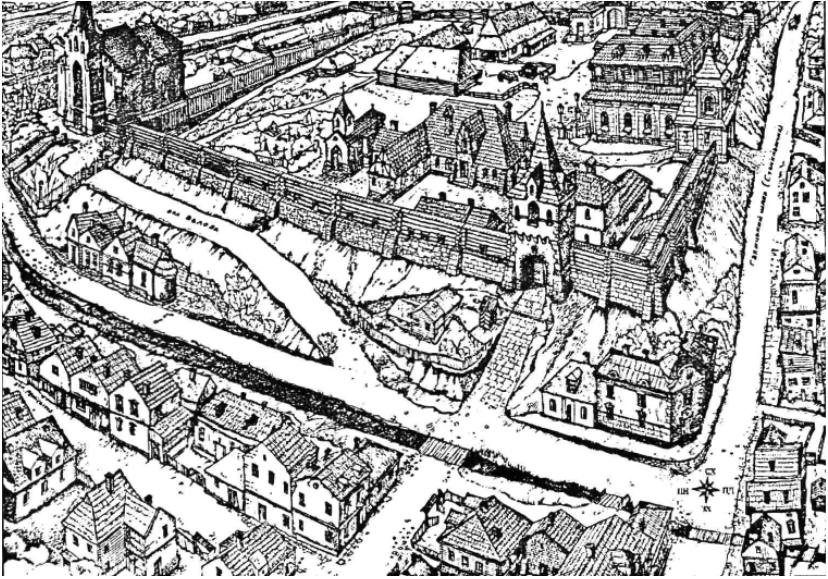

Рис. 1. Калуський замок у XVII-XVIII ст. Реконструкція В. Грабовецького. Худ. М. Гаталевич (1997)

Рис. 2. Калуський замок у др. пол. XVII ст. Реконструкція В. Грабовецького. Худ. М. Гаталевич (1997)

су висунули історики П. Сіреджук [10, 11], і Р. Щигель [30]. Окремі епізоди військової історії міста доби середньовіччя та роль його фортифікацій під час збройних конфліктів розкрили історики С. Баронч [16], Л. Татомир [31], Т. Корзон [23], О. Чоловський [20], Е. Горнова [21], К. Баранські [15]

й інші. До переліку важливих оборонних об'єктів Прикарпаття включив Калуський замок сучасний дослідник М. Паньків [8].

Найповнішу історичну довідку про замок і міську фортецю, спираючись на виявлені джерела уклав В. Грабовецький у книзі «Історія Калуша» [3]. Разом із художником М. Гаталевичем за ілюстраціями й інвентарями вони виконали дві графічні гіпотетичні реконструкції комбінованого дерев'яного Калуського замку (іл. 1–2). Рисунки мають характер наукових здогадок: вони не передають особливості рельєфу, не визначають місце замку у структурі середмістя, не узгоджуються із картографічними джерелами, окремі їх фрагменти суперечать засадам тогочасної оборонної архітектури.

Нечисленна джерельна база про Калуські оборонні споруди є достатньо інформативною. Ілюстрація Калуського староства за 1661 р. містить короткий і дещо заплутаний опис дитинця міської фортеці. Її оригінал зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України [7]. Витяги з неї опубліковані у багатотомному виданні «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*» [29], у згадуваній вище книзі М. Балінського й Т. Лінинського «*Starozytna Polska...*» [14] і виданні Л. Татоміра «*Ślady króla Jana III w kraju naszym*» [31]. Детальний опис укріплень, житлових і господарських будівель містить Інвентар Калуського староства за 1693 р. Знаходиться він у фонді Радзивілів Головного архіву давніх актів у Варшаві (Польща) [2]. Виявив інвентар львівський науковець В. Александрович й опублікував мовою оригіналу (польською) у збірнику наукових праць під назвою «Україна в Центрально-Східній Європі» [1]. Ще один Інвентар Калуського староства від 22 вересня 1771 р., на відміну від попереднього, містить скромну інформацію про стан замку та конструктивні особливості його укріплень. Складено інвентар під час прийняття справ новим старостою, маршалком великим коронним, князем Станіславом Любомирським (1704-1793). Зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника [4].

Згадку про існування твердині містить «Щоденник татарського погрому 1672 р. при маршалку і гетьмані великому коронному Яні Собеському». В ньому зазначається, що переслідуючи татар Ян Собеський послав гінців до «замків у Калуші, Новиці і Рожнятові», щоб селяни зі зброєю вночі направлялися в ліс для засідки [27].

Суттєво доповнюють інформацію історичних документів картографічні матеріали. Калуські міські укріплення та замок уперше зафіксовано на спеціальній карті України [17] (іл. 3) і карті Покуття [18] (іл. 4) Г. Боплана. Оборонні споруди мають видовжений підпрямокутний абрис, вежі на кутах і замок в межах укріплень.

Рис. 3. Калуш на спеціальній карті України, укладеній Г. Бопланом (1650)

Рис. 4. Калуш на карті Покуття, укладеній Г. Бопланом (1662)

Рис. 5. Калузька міська фортеця на карті Польщі А. Ріцці Дзаннїні (1772)

зано, вірогідно на час укладання карти їх розібрали.

Для ідентифікації оборонних укріплень Калуша, локалізації місця розташування втрачених міських укріплень і замку нами проведено картографічний аналіз і натурне обстеження середмістя Калуша з метою виявлення збережених до нашого часу містобудівних орієнтирів. Зазвичай архітектурно-містобудівними домінантами середмість малих містечок були ринкові площі,

Майже у такій самій конфігурації мілітарні споруди Калуша зафіксовані на «Карті Польщі, поділеній на провінції, воєводства, землі і повіти», виданій у 1772 р. італійським математиком, астрономом і картографом А. Ріцці Дзаннїні [28] (іл. 5). Замок на карті не позначено, а абрис міських укріплень не відповідає пізнішим картографічним зображенням, то ж вірогідно є умовним позначенням.

Найповнішу інформацію про оборонні укріплення Калуша містять картографічні документи, видані у 1780-х роках. На карті фон Міга (1779–1782 р.) [24] зафіксовано прямокутні в плані абриси міської фортеці з ровами, валами і малими бастіонами чи бастеями, а, також, окремий автономний оборонний вузол (замок) в структурі міста-фортеці (іл. 6). Чітко прослідковуються розпланувальні й композиційні особливості середмістя (ринкової площі, приринкових і наріжних кварталів) й передмість (дисперсної забудови, цивільних і сакральних будівель). На перетині міських укріплень (північної і південної куртин) з Львівським трактом функціонували Львівська і Галицька в'їзні брами, відомі з інших джерел. Ці споруди на карті фон Міга не показано.

Рис. 6. Фрагмент карти фон Міга із зображенням Калуша та околиць (1782)

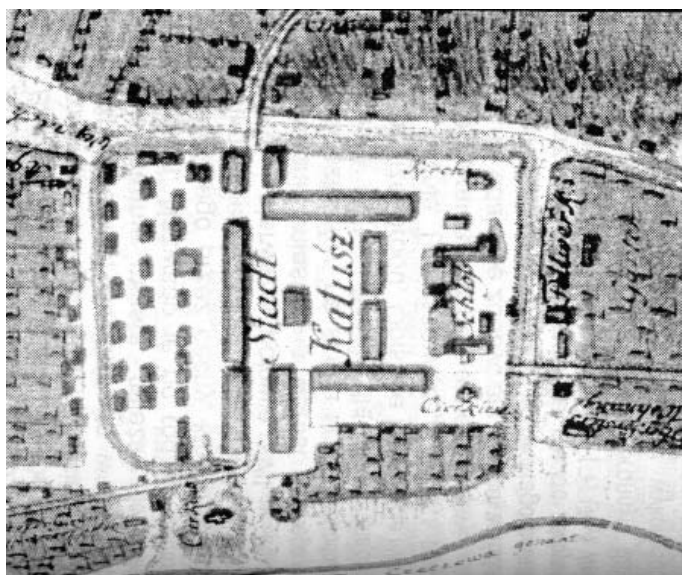

Рис. 7. Фрагмент плану Калуша (1787)

ратуші та храми [12]. У розплануванні центральної частини Калуша застосовано композиційний прийом розташування сакральних споруд у паралельних кутах. Для православного і католицького храмів відведено майданчики наріжних ринкових кварталів, що є характерною ознакою середньовічної розпланувальної структури. Містобудівні орієнтири у вигляді сакральних споруд (церкви св. Михаїла у передмісті і костюлу св. Валентина у середмісті) дійшли до нашого часу.

У процесі вивчення історичних джерел встановлено, що у північно-східній частині Калуської міської фортеці на карті фон Міга позначено костюл св. Валентина (1770), а у південно-східній, на «грунті здавна освяченому», – церкву Різдва Христового (рік побудови невідомий). Ще два храми позначено на карті поблизу північного та південного в'їздів у середмістя. Це парафіяльні церкви Галицького (Христа Спасителя, 1640) і Львівського (св. Михаїла, 1740) передмість [3] (іл. 6). За твердженням польського дослідника Ю. Мотилевича, традиція розташування сакральних споруд біля міських брам носила оборонний характер і могла бути включена у систему фортифікацій міста [25]. Думка є досить слушною, оскільки розміщення церков передмість Калуша свідчить про те, що вони відігравали роль автономних вузлів оборони або барабаканів – укріплень, які прикривали собою від гарматного вогню мости і брами. Розташування християнських сакральних споруд біля в'їзних брам також пов'язане з давньоруською традицією, за якою на верхніх ярусах надбрамних веж облаштовували храми для очищення від скверни тих, хто заходив за периметр міських укріплень зі злими намірами.

Між церквою та костюлом на карті фон Міга позначено прямокутне у плані, замкнене периметральною огорожею з трьох сторін і міською куртиною зі сходу, просторе подвір'я з кількома великими будівлями. За натурними обстеженнями – це терасована найвища ділянка середмістя. Вигідне розташування, розміри території і наявність окремої огорожі дають підстави припустити, що саме тут розташовувався Калуський замок – головна резиденція негродових старостів [19]. Забігаючи наперед зазначимо, що наступне картографічне джерело підтвердить обґрунтованість такого припущення. Від Ринкової площі до брами старостинської резиденції була прокладена вулиця, що впродовж тривалого часу називалася Замковою (тепер вул. Січинського). Вулицю з такою назвою бачимо на карті початку ХХ ст. [26] З протилежного боку замкового двору посередині міського східного валу на карті фон Міга показано червону прямокутну будівлю, яку на підставі згадки інвентаря 1771 р. ідентифікуємо як муровану хвіртку. В згадці зазначалося, що «у перекопаному валі була новимурована брама від фільварку», [29] розташованому за межами середмістя, навпроти замку.

Ще одним картографічним джерелом, на якому зафіксовано міські оборонні укріплення і замок є план Калуша (1787), віднайдений і опублікований польським дослідником Я. Адамчиком [13] (іл. 7). На плані позначено міські укріплення (північний, західний і східний вали, північний і східний рови, північно-східна бастея чи бастіон) й забудову середмістя, які мають суттєві планувальні відмінності у порівнянні з картою фон Міга. Від південного валу на час укладення плану в західній частині збереглася лише третя частина. Між костьолом св. Валентина і церквою Різдва Христового нанесено напис «Schlos» (замок), що підтверджує локалізацію резиденції старостів у східній частині міської фортеці, між дворами сакральних споруд. Розташування будівель на території замку на карті Міга та плані 1787 р. ідентифікується частково.

Наступні картографічні матеріали не містять жодних замкових або міських оборонних укріплень, але фіксують розпланувальну структуру та парцеляцію. Шість аркушів чорно-білої рукописної кадастрової карти (сер. 19 ст.) охоплюють середмістя, передмістя і слободи Новий Калуш, Баню і Загір'я [22] (іл. 8). Оригінал її зберігається у Центральному історичному архіві України в м. Львові [5]. На карті у межах середмістя точно викреслені парцелі й будинки. Фасади мурованих будинків позначені жирною лінією. Незабудовані частини парцелей заштриховані [9]. Територія колишнього замку розмежована на земельні ділянки. Межі ділянок дозволяють ознакувати північну, південну та східну межі замку. Видовжена смуга вздовж дороги, яка частково окреслює межу замку зі сходу, вірогідно, є фрагментом міського валу.

Карта Австрійської імперії (1869) [6] дозволяє відстежити зміни у розбудові міста після втрати оборонних укріплень і наслідки для історичної планувальної структури після регуляції вулиць і площ (іл. 9). На плані середмістя Калуша (масштаб 1:3000), датованому початком ХХ ст. [26], нанесені контури житлових кварталів, позначені найзначніші громадські будівлі, назви вулиць (іл. 10). Вулиця Замкова позначає замкову браму й осьову вулицю у напрямку ратуші на пл. Ринок, містобудівний зв'язок між якими зафіксований на плані Калуша 1787 р. На схематичному міському плані Калуша 1939 р. межа оборонних укріплень із західної сторони середмістя окреслюється вулицею Підвальною, назва якої не змінювалася дотепер.

За допомогою графоаналітичного методу аналізу дев'яти карт, хронологічно близьких за часом, локалізовано місцезнаходження резиденції калуських старостів в межах сучасних вулиць І. Франка, С. Бандери, Т. Шевченка і території костьолу, а також міських укріплень Калуша (іл. 11).

Сучасні вулиці навколо середмістя прокладені по периметру втрачених міських укріплень, уздовж ровів, які, як правило, не забудовувалися.

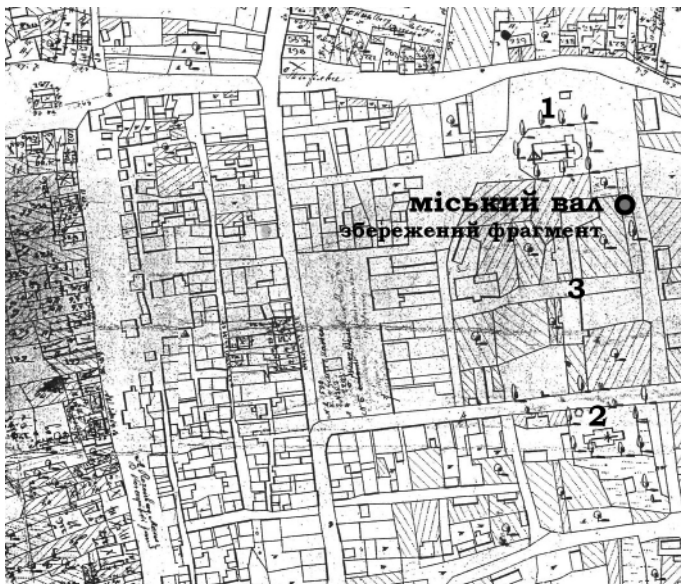

Рис. 8. Кадастрова карта Калуша (сер. 19 ст.). Фрагмент середмістя : 1. Костьол Св. Валентина. 2. Церква Різдва Христового. 3. Замок.

Рис. 9. Карта Австрійської імперії (1869). Фрагмент середмістя

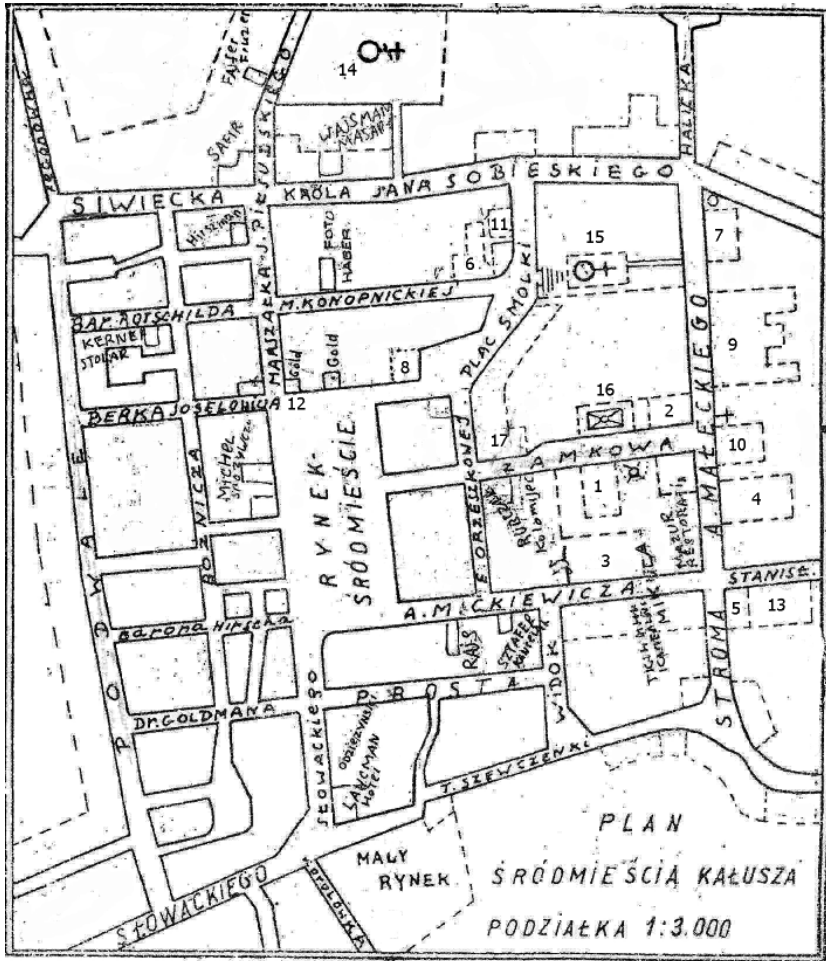

Рис. 10. План середмістя Калуша поч. 20 ст.: 1. Старство; 2. Повітовий виділ; 3. Суд; 4. Відділ поліції; 5. Надлісництво; 6. Магістрат; 7. Плебанія; 8. Єврейська гміна; 9. Народна школа; 10. Земельний уряд; 11. Будинок польського «Сокола»; 12. Аптека Шустова; 13. Парк; 14. Церква Св. арх. Михаїла; 15. Кастьол Св. Валентина; 16. Пошта; 17. Народний дім

Співставлення карт дозволяє говорити про те, що первісна планувальна структура середмістя частково збереглася до нашого часу. Аналіз карт дозволяє говорити про те, що планувальний уклад Калуша відповідає ренесансній концепції «ідеального» міста. За дослідженнями кандидата архітектури С. Топилко,

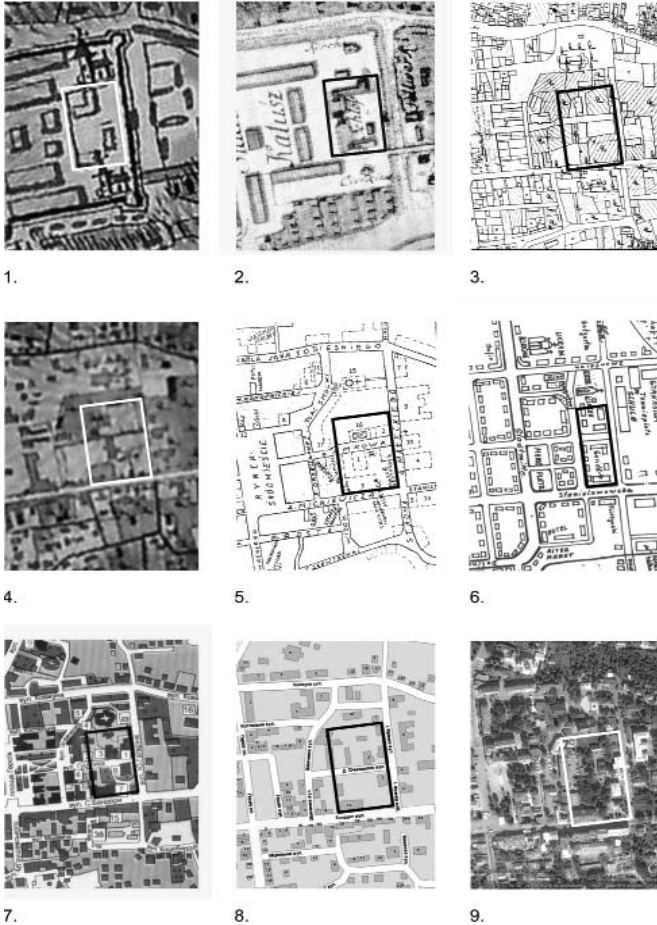

Рис. 11. Локалізація місцезнаходження резиденції калуських старостів на картах і планах різних періодів: 1. Карта фон Міга, 1782 р. Фрагмент середмістя Калуша. 2. План Калуша, 1787 р. 3. Кадастрова карта Калуша, сер. 19 ст. Фрагмент середмістя Калуша. 4. Карта Австрійської імперії, 1869 р. Фрагмент середмістя Калуша. 5. Plan Srodmiestia Kalusza. Podzialka 1 : 3 000. Поч. 20 ст. // Кращезнавчий музей Калушини. Експозиція. 6. Stadtplan Kalusch, 1939. Рукописна копія Карла Штрюміха 1977 р. // Кращезнавчий музей Калушини. Експозиція. 7. Калуш. План-схема міста. 1 : 10 000. 1993 р. [Електронний ресурс] // Tvoemisto.net [веб-сайт]. – Режим доступу: http://tvoemisto.net/img/karta/mista/karta_kalusha_6.jpg. 8. Карта Калуша онлайн. [Електронний ресурс] // Мета. Мапи України [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://map.meta.ua/ua/?orgid=71805&cityid=29606&org=165#zoom=17&lat=49.02375&lon=24.36972&base=B00>. 9. Карта Калуша Google Earth Планета Земля. Дата отримання зображення 8.20.2013 р. Висота камери над рівнем моря 1 км.

м. Калуш належить до категорії містечок з розвинутою симетричною компактною архітектурно-планувальною структурою, які споруджувалися за попереднім проектом [12]. Галицький і Львівський тракти (відповідно сучасна вул. С. Бандери та пл. Героїв) перетинаються під прямим кутом. Уздовж них розплановано головні вулиці й ринок. Львівський тракт утворює головну вісь північ-південь, яка з двох боків замикає середмістя брамами.

Північну сторону міської фортеці утворює теперішня вул. Ковжуна. У період Австрійської імперії вона складалася з двох вулиць. Одна називалась Сівецька (частина від сучасної вул. Підвальної до пл. Героїв), друга – Короля Яна Собеського (частина від сучасної пл. Героїв до вул. Франка). У період Третьої Речі Посполитої вона називалася Цвинтарна-Торгова, у радянський час – Ватутіна. Зі сходу лінія укріплень проходила по теперішній вулиці І. Франка (раніше – А. Малецького, Ю. Гагаріна). Із заходу укріплення тягнулися вздовж вул. Підвальної, яка не змінювала назву

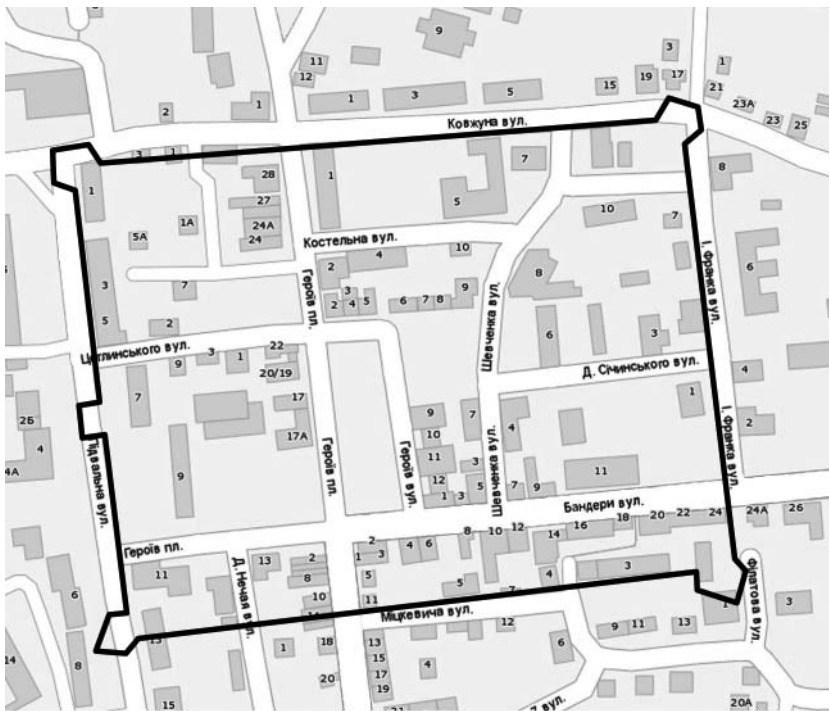

Рис. 12. Локалізація місцезнаходження міських периметральних оборонних укріплень м. Калуша

упродовж тривалого часу. З півдня міські укріплення проходили вздовж сучасних вулиць Міцкевича та Філатова (іл. 12).

У результаті натурного обстеження виявлено фрагменти валів вздовж вулиці І. Франка, укоси вздовж вулиці Ковжуна й терасовидні майданчики в межах вулиць І. Франка, С. Бандери і Ковжуна.

Таким чином, у результаті картографічного аналізу оборонних споруд міста Калуша із застосуванням графоаналітичного методу здійснено локалізацію їх місцезнаходження з прив'язкою до сучасних вулиць і архітектурних домінант, а також підтверджено, що планувальний уклад міста відповідає ренесансній концепції «ідеального» міста з симетричною компактною архітектурно-планувальною структурою.

Джерела та література

1. Александрович В. Инвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі : зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 281–296.
2. Головний архів давніх актів у Варшаві (Польща), ф. XXV (Радзивілів), оп. 1610, арк. 1–2 зв.
3. Грабовецкий В. Історія Калуша. – Дрогобич : «Відродження», 1997. – С. 37, 95–99.
4. Інвентар Калуського староства від 22 вересня 1771 р. // Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. Чоловського, № 288, арк. 3–10. Переклад за виданням: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 3. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882. – S. 723.
5. Кадастрова карта м. Калуш, 1848 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 186, оп. 12, спр. 227, 25 арк.
6. Карта Австрійської імперії, 1869 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=15&lat=49.02236&lon=24.37424>.
7. Люстрація Калуського староства 1661 // Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. Осолінських, № 4933/II, арк. 1–5.
8. Паньків М. Оборонні споруди Прикарпаття XV–XVIII ст. // Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 3 листопада 2011 р. – Галич, 2011. – С. 209.
9. Петришин Г. П., Іваночко У. І., Ідак Ю. В. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження. Науковий посібник. – Львів, 1996. – С. 136–137.
10. Сиреджук П. Джерела до вивчення історії виникнення міст галицької землі в 15–18 ст. // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 65.
11. Сиреджук П. Містечка, яких немає // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 106–107.
12. Топілко С. І. Архітектурно-планувальна структура містечок Галичини, закладених у другій половині XVI – XVII століттях : дис. ... канд. архітек. – Львів, 2003. – С. 63, 89, 94.
13. Adamczyk J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku. – Kielce : Politechnika Świętokrzyska, 2004. – 250 s.
14. Balińskie M., Lipińskie T. Starożytna Polska pod względem względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Т. II. – Warszawa, 1844. – S. 722–724.
15. Barański K. Przemieneli zagonczycy, chliborobi, chasydzi. – London, 1965. – S. 40, 313–314.
16. Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich: z aktów urzędowych lwowskich i rękopismów. – Lwow, 1855. – S. 158.
17. Beauplan G. Delinatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distictibq provincysq adiacentibus / G. Beauplan – Gdańsk, 1650 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148>.

